

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA KLASIČNU FILOLOGIJU

Referat za terensku nastavu
RIMSKE KATAKOMBE

Nastavnik: dr. sc. Irena Bratičević, doc.
Student: Petar Soldo

23. rujna 2017.

Sadržaj

1. UVOD	3
2. RAZRADA.....	4
2.1. Razvoj i svrha katakombi.....	4
2.2. Poznate katakombe.....	6
2.2.1. Kalistove katakombe	6
2.2.2. Prisciline katakombe	6
2.2.2. Domiciline katakombe	6
2.3 Povijest istraživanja	7
2.4. Pisani izvori o katakombama	7
2.5. Epigrafski spomenici – natpisi u katakombama.....	9
3. ZAKLJUČAK	11
4. POPIS LITERATURE	12

1. UVOD

Na spomen riječi „katakomba“, često nam se u glavi vrte scene iz avanturističkih filmova ili trilera i bude se mistične slike podzemnih hodnika. Zamršeni hodnici pod zemljom služe kao izvrsno mjesto mnogim piscima i redateljima da u njih smjeste razne intrige, tajne sastanke, bjegunce koji se skrivaju, i napete potrage. Katakombe su zaista vrlo popularna i intrigantna tema, ali su u stvarnosti malo manje mistične i romantične nego što se to običava prikazivati u popularnoj kulturi.

U ovome će referatu u osnovama biti objašnjen njihov razvoj i svrha, bit će iznesena kratka povijest istraživanja, prikazat će se pisani antički izvori o njima, zatim će ukratko biti opisane najpoznatije rimske katakombe i pogledat ćemo neke važne epigrafske spomenike koji su u njima nađeni. Iako je sama tema možda plodnija za proučavanje iz perspektive arheologije i povijesti umjetnosti (o katakombama se zaista najviše piše u okviru tih znanosti), ipak ću pokušati u ovom referatu što više pažnje posvetiti tekstualnim izvorima. Budući da smatram da je glavni cilj pisanja ovog rada produbiti znanje svojih kolega i svoje vlastito znanje, neću težiti visokoj akademskoj profinjenosti i znanstvenoj preciznosti, već ću se (vođen onom Horacijevom *prodesse et delectare*) se truditi pisati čim jednostavnije.

Kao glavna literatura poslužit će mi knjiga dr. sc. Mirjane Sanader *Ranokršćanska arheologija* te diplomski rad *Katakombe* Monike Bartolović iz 2003. godine. Osim toga korist ću se raznim internetskim izvorima.

2. RAZRADA

2.1. Razvoj i svrha katakombi

Katakombe su podzemne grobnice prvih kršćana, čiji se najpoznatiji primjerci nalaze u Rimu. Danas se riječ „katakombe“ često koristi da bi se opisala neka mračna i tamna mjesta pod zemljom (tuneli, pothodnici, podrumi itd.) i takva uporaba riječi nije bez razloga – katakombe su zaista mračne, vlažne i zamršene. Katakombe su ime dobile po jednom hodniku groblja koje se nalazilo ispod crkve sv. Sebastijana, a koji se nazivao *ad catacumbas*. Sama riječ „katakomba“ dolazi od latinskog *catacumbae* i ima više mogućih etimologija – *κατά + κύμβη* (posuđe)¹ ili *κατά + tumba*².

Međutim, iako je rašireno mišljenje da su se u njima kršćani sakrivali od progonitelja, ne postoje arheološki dokazi koji bi to potvrdili. Možda se zaista ponekad neki kršćanin u njima sakrio, ali to im svakako nije bila namjena. One su, kao što je već rečeno, služile za ukop. No, zašto povezujemo upravo kršćane i katakombe? Jesu li se u njima ukapali i ljudi koji nisu bili kršćani? Po čemu su katakombe toliko specifične?

Počnimo ovako – kada se kršćanstvo pojavilo i počelo razvijati, to se nije događalo u vakuumu. Kršćanstvo se kao vjera javlja u drugoj polovici 1. st. po Kr³., nakon što Isusovi učenici šire novonastalu vjeru. Oni se susreću s raznim drugim religijama, napose poganstvom i poganskom kulturom. Kao što je općepoznato, kršćani nisu baš bili uvijek omiljeni u Rimu. Iako su na početku vodili relativno miran život u većini carstva, ubrzo je počeo otvoreni progon. Prvi car koji je pokazao netrpeljivost bio je Marko Aurelije 177., njegovim su putem nastavili i Decije i Valerijan⁴. O tome mnogo toga možemo pročitati u djelu pisca Laktancija *De mortibus persecutorum* (*O smrtima progonitelja*). Kasnije je car Konstantin I. Veliki „legalizirao“ kršćanstvo Milanskim ediktom (313.), a Teodozije I. je svojim ediktom *Cunctos populos* uveo kršćanstvo kao jedinu religiju (380.). Sve ovo vrijeme, unatoč ili zahvaljujući službenoj politici, kršćani su svuda po Carstvu svoju vjeru širili i živjeli i, što je u ovom trenu važnije, svuda po Carstvu umirali.

Kršćani, kao i svi ljudi, zaista umiru i svoje preminule žele negdje pokopati. U početku se oni pokapaju na grobljima zajedno s poganima u mauzoleje, sarkofage, ali se situacija mijenja. Postoji nekoliko stvari koje su nam u ovom trenu bitne. Broj kršćana krajem 2. st. i početkom 3.

---

¹ prema <http://hjp.znanje.hr>

² <https://en.wikipedia.org/wiki/Catacombs>

³ Sanader, 2016., *Ranokršćanska arheologija*, str. 21.,22.,23.

⁴ Sanader, 2016., *Ranokršćanska arheologija*, str. 68.

unatoč progonima raste⁵, a to znači i da raste broj kršćana koje treba pokopati. Pogrebni obredi i običaji, naime, uvelike ovise o kulturi i religiji pa su se tako pogrebni običaji kršćana nužno razlikovali od pogrebnih običaja poganih Rimljana. Budući da kršćani vjeruju u uskrsnuće tijela, bilo im je neprihvatljivo tijela spaljivati⁶. A upravo je kremacija bila najpopularniji oblik zbrinjavanja mrtvih u antici⁷. Budući da inhumacija zahtijeva više prostora od kremacije i da kršćani nisu mogli uvijek javno iskazivati vjeru (odraditi obred pokapanja, označiti grobove mučenika...), javlja se potreba za alternativnim oblikom pokapanja. Tome pridonosi i činjenica da je Crkva plaćala pogrebe siromašnijih vjernika⁸. Sve ovo traži neko ekonomičnije i jednostavnije rješenje. Tu na scenu stupaju katakombe.

Katakombe nisu kršćanski izum. Generički naziv za podzemnu grobnicu je *hipogej*. Hipogeji su nam poznati još od 4. st. pr. Kr. U njima su se pokapali i Etrušćani i neki pogani Rimljani. Čak postoje i židovske katakombe u Rimu! Kršćani su ovaj način ukopa prisvojili početkom 3. st., a katakombama su se koristili sve do 6. st. Osim u Rimu, katakombe možemo naći i na Siciliji, Sj. Africi, Napulju, Laciju, Malti itd. Zemljišta su kupovale ili privatne osobe ili Crkva ili su darivana. Katakombe se grade tako da se u mekanom kamenu tufu (pršincu) iskopa prvo okomita rupa/tunel u zemlji te se od tamo počnu granati tuneli. Kada se tuf izloži zraku, očvrstne pa tako dobijemo čvrste zidove⁹. Kopanje bi obavljali radnici koji su se zvali fossori. Katakombe mogu biti različitog izgleda, ali uvijek su sustav međusobno povezanih hodnika, i to često na više katova. Tlocrtom mogu biti rešetkaste ili račvaste, ali su najčešće kombinacija. U katakombama nalazimo i nekoliko tipova grobova. Najčešći su lokuli, pojedinačna grobna mjesta napravljena u dugim redovima jedan do drugoga ili jedan iznad drugoga. Njihovi „poklopci“ su nam zanimljivi jer se na njima često nalaze grčki i latinski natpisi. Zatim postoje arkosoliji koji su prepoznatljivi po oslikanim lukovima. Najjednostavniji način ukopa su formagrobovi, gdje se pokojnik ukapa u pod. Prostoriju s nekoliko grobova nazivamo kubikul, a ako se u njoj nalazi više grobova, onda je to kripta.¹⁰

---

⁵ Sanader, 2016., *Ranokršćanska arheologija*, str. 87.

⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Cremation_in_the_Christian_World

⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_funerary_practices#Disposal_of_the_body

⁸ Webb, 2001., *The churches and catacombs of early Christian Rome: a comprehensive guide*, str. xiii./xiv.

⁹ Webb, 2001., *The churches and catacombs of early Christian Rome: a comprehensive guide*, str. xiv.

¹⁰ Sanader, 2016., *Ranokršćanska arheologija*, str. 122.

2.2. Poznate katakombe¹¹

U Rimu postoji preko 60 kršćanskih katakombi! Ovdje ću navesti tri koje mi se čine najpoznatijima i za koje mi se čini da se najviše spominju u literaturi. Također, te tri su među malobrojnima otvorenim za javnost.

2.2.1. Kalistove katakombe¹²

Kalistove katakombe su među najvećima i najpoznatijima u Rimu. Nalaze se na Via Appia, blizu crkve „Quo Vadis?“. Nastale su sredinom 2. st., a ime su dobile prema prvom upravitelju, Kalistu. Njegova je životna priča zanimljiva (a donosi nam ju Hipolit Rimski u djelu *Refutatio omnium haeresium*) – počeo je kao rob u sardinijskim rudnicima, a napredovao je sve do položaja pape. Poznate su po vrlo starim freskama koje se nalaze u Lucilinom kubikulu, a u njemu se nalazi i kripta papa u kojoj je pokopano devet papa (taj se prostor ponekad naziva „il piccolo Vaticano“). Postoje nam sačuvani i originalni natpisi s nadgrobnih ploča papa, na grčkom jeziku. Inače u čitavim se katakombama nalaze grobovi desetaka mučenika i čak 16 papa, a smatraju se prvim službenim grobljem rimske Crkve.

2.2.2. Prisciline katakombe¹³

Ove su katakombe dobile ime po Priscili, ženi konzula Acilija Glabarija, koja je donirala zemljište na Via Salaria Nova na kojem su katakombe izgrađene. Ove su katakombe nastale tako da se tijekom vremena spojilo više podzemnih prostora. Koristile su se od kraja 2. do kraja 4. st. U njima je pokopano nekoliko papa. I ove su katakombe bogate freskama, a posebno se ističe jedna freska Marije s malim Isusom u kripti *Velatio*. Ako ta freska zaista prikazuje Mariju, to bi bio njen najstariji poznati prikaz. Treba spomenuti i tzv. *Grčku kapelu*, u kojoj se nalaze dva natpisa na grčkom, koji su bili prva stvar koju su istraživači vidjeli i po njima imenovali kapelu.

2.2.2. Domiciline katakombe¹⁴

Domiciline katakombe su među najvećima u Rimu, s više od 17 km podzemnih hodnika, na 4 razine. Parcelu na kojoj su izgrađene darovala je Flavija Domicila (*praedium Domitillae*), nećakinja cara Domicijana. U širu uporabu ulaze krajem 2. st. ili početkom 3., a kasnije je izgrađena i polupodzemna bazilika posvećena mučenicima Ahileju i Nereju. Ima ukupno 77

---

¹¹ Sanader, 2016., *Ranokršćanska arheologija*, str. 127.

¹² <http://www.catacombe.roma.it/en/catacombe.php>

¹³ <http://www.catacombepiscilla.com/>

¹⁴ <http://www.domitilla.info/idx.htm?var1=docs/en01.htm>

oslikanih prostorijskih. I ovdje postoji zanimljiv prikaz Djevice Marije s malim Isusom, koje okružuju četiri kralja. Zanimljivo je upravo to da se na njoj nalaze četiri kralja jer se tek od srednjeg vijeka uvriježilo prikazivati tri kralja.

2.3 Povijest istraživanja^{15 16}

Nakon što su provalama barbara izašle iz funkcije, katakombe su zaboravljene. Mnogo, mnogo godina kasnije, 1578. je sasvim slučajno otkriven ulaz u katakombu na Via Salaria prilikom nekih građevinskih radova. Ovo se isprva nije nikome činilo kao važno otkriće, ali je nekoliko godina kasnije počelo istraživanje, koje traje do dan-danas. Prvi istraživači su Giuseppe Vidala i Antonio Boso, koji se onda cijelog života njima bavio. Bio je porijeklom s Malte, ali je radio i živio u Rimu. On je 1593. otkrio Domiciline katakombe i izgubio se u njima. Zanimljivo je da je kasnije zapisao da „se bojao ondje umrijeti i uprljati sveto mjesto svojim nedostojnim lešom“. Objavio je svoje radove u svom remek-djelu *Roma Sotteranea* 1632. Valja još spomenuti i Giuseppea Marchija (1795. – 1860.) koji je postao prvi konzervator za podzemna groblja i igrao važnu ulogu u osnivanju Muzeja kršćanskih starina u Vatikanu. Ranokršćanska arheologija doživjela je pravi procvat u 19. st. Velika ličnost je i Giovanni Battista de Rossi koji je uzdigao kršćansku arheologiju u rang znanosti, a poznat je po djelu „La Roma sotterranea cristiana“. On se bavio i proučavanjem pisanih izvora, pogotovo izvještajima hodočasnika. Godine 1852. papa Pio IX. je osnovao Commissione di archeologia sacra i sve do danas su katakombe u nadležnosti Crkve i za njihovo istraživanje mora se tražiti posebna dozvola Crkve¹⁷. Novija istraživanja se koriste modernim tehnologijama pa je tako Institut za kulturnu povijest antike iz Beča 2012. dovršio georeferencirani 3D model Domiciline¹⁸, a provodi se i projekt ROVINA, u kojemu se pomoću robota istražuje arheološka nalazišta¹⁹.

2.4. Pisani izvori o katakombama

Od pisanih izvora spomenut ćemo svjedočanstva sv. Jeronima i Prudencija.

Sv. Jeronim je crkveni otac koji živi od 347. do 420. i njegovo je najpoznatije djelo prijevod Biblije na latinski, *Vulgata*²⁰. Pisao je i komentare, od kojih nam je zanimljiv onaj o proroku

---

¹⁵ Sanader, 2016., *Ranokršćanska arheologija*, str. 118. – 121.

¹⁶ Đ. Basler, 1990. *Kršćanska arheologija*, str. 32.-33.

¹⁷ <http://www.nationalgeographic.com/archaeology-and-history/archaeology/rome-catacombs>

¹⁸ <https://www.oeaw.ac.at/en/ancient/research/monumenta-antiqua/early-christianity/the-domitilla-catacomb-in-rome>

¹⁹ <http://www.rovina-project.eu>

²⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Jerome>

Ezekielu. Sačuvan nam je u kolekciji tekstova crkvenih otaca *Patrologia Latina* koju je objavio Jacques-Paul Migne u 19. st²¹. Nama zanimljiv tekst glasi:

"Dum essem Romae puer, et liberalibus studiis erudirer, solebam cum caeteris eiusdem aetatis et propositi, diebus Dominicis sepulcra apostolorum et martyrum circuire; crebroque cryptas ingredi, quae in terrarum profunda defossae, ex utraque parte ingredientium per parietes habent corpora sepulcorum, et ita obscura sunt omnia, ut propemodum illud propheticum compleatur: Descendant ad infernum viventes (Ps. LIV,16): et raro desuper lumen admissum, horrorem temperet tenebrarum, ut non tam fenestram, quam foramen demissi luminis putes: rursusque pedetentim acceditur, et caeca nocte circumdatis illud Virgilianum proponitur (Aeneid. lib. II): 'Horror ubique animos, simul ipsa silentia terrent'."²²

Ovdje nam Jeronim opisuje kako je kao mladić nakon što bi sudjelovao u „neprikladnim“ aktivnostima doživljavao grižnju savjesti. Opisuje katakombe kao mračne i strašne i s vrlo malo svjetla. Zanimljivo je primijetiti da je, očito načitan, Jeronim spomenuo dva književna mjesta koja mu padaju napamet. Prvo citira psalam 54 (55) iz Starog zavjeta („Veniat mors super illos et descendant in infernum viventes quoniam nequitiae in habitaculis eorum in medio eorum“), psalam koji poziva Boga da kazni zle ljude i grješnike. Možda Jeronim upravo zbog „studia liberalia“ kojima se bavio osjeća strah i sjeća se prijekora psalmista. Sljedeći mu na um dolazi citat iz drugog pjevanja Eneide: „Horror ubique animos, simul ipsa silentia terrent.“²³, u kojem Eneja opisuje kako se osjećao vrativši se kratko u Troju tražiti preživjele. Zanimljivo je primijetiti da Jeronim, vatreni kršćanin, ne zazire od citiranja poganskog pisca.

Sljedeći je pjesnik Prudencije, kršćanski pjesnik koji je živio od sredine 4. do sredine 5. st. i pisac je raznih pjesama i himni²⁴. Njegovim najvažnijim djelom smatra se *Psychomachia*, prva i najutjecajnija u potpunosti alegorijska pjesma u europskoj književnosti. Zanimljiva nam je njegova himna biskupu Hipolitu Rimskom iz ciklusa *Peristephanon*, ciklus himana posvećenih španjolskim i rimskim mučenicima. U njoj on opisuje gdje leže Hipolitove kosti i pritom također dočarava mračni ugođaj katakombi.

„cumque recensitis constaret partibus ille
corporis integri qui fuerat numerus,
nec purgata aliquid deberent avia toto

²¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Patrologia_Latina

²² PATROLOGIA LATINA, vol. 25, Commentariorum in Ezechielem, lib. XII., cap. XL., odjeljak 468a, str. 375, preuzeto s: <https://archive.org/details/patrologiaecurs07goog>

²³ Verg. A. 2.752

²⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Prudentius>

ex homine extersis frondibus et scopulis,
 metando eligitur tumulo locus: ostia linquunt,
 Roma placet, sanctos quae teneat cineres.
 haud procul extremo culta ad pomeria vallo
 mersa latebrosis crypta patet foveis:
 huius in occultum gradibus via prona reflexis
 ire per anfractus luce latente docet.
 primas namque fores summo tenus intrat hiatu
 inlustratque dies limina vestibuli.
 inde ubi progressu facili nigrescere visa est
 nox obscura loci per specus ambiguum,
 occurrunt celsis inmissa foramina tectis,
 quae iaciant claros antra super radios.
 quamlibet ancipites texant hinc inde recessus
 arta sub umbrosis atria porticibus,
 at tamen excisi subter cava viscera montis
 crebra terebrato fornice lux penetrat.
 sic datur absentis per subterranea solis
 cernere fulgorem luminibusque frui.
 talibus Hippolyti corpus mandatur opertis,
 propter ubi adposita est ara dicata Deo.²⁵

U ovim stihovima Prudencije nam dočarava ne samo ugođaj samih katakombi, već i njihovu lokaciju i razlog nastanka, a katakombe su mu interesantne jer se u njima nalaze ostaci Hipolita.

2.5. Epigrafski spomenici – natpisi u katakombama

Već smo nekoliko puta spomenuli kako se u katakombama nalaze grčki i latinski natpisi. To ne čudi, jer, kao i danas, i nekoć su ljudi obilježavali grobove pa tako i katakombe. U katakombama se navodno nalazi preko 30000 natpisa²⁶. Ovi natpisi su vrlo jednostavni i često imaju poruku koja upućuje na mir, a primjer s jednog židovskog groba je grčki natpis koji glasi

²⁵ Prudentius, *Liber Peristephanon*, XI. (*Ad Valerianum Episcopum de Passione Hippolyti Beatissimi Martyris*), vers. 147. – 170.; Prudentius, vol 2. *The Loeb Classical Library*, 1953. str. 316. preuzeto s : <https://archive.org/stream/prudentius00pruduoft#page/316/mode/2up>

²⁶ http://www.arsmar.com/ce_epi.htm

„EN EIPENE H KOIMESIS SOT“²⁷. Natpisi su nam važan povijesni izvor jer nam govore mnogo o odnosu rimskog poganskog svijeta i kršćana, pogotovo zbog titula koje nose pokojnici²⁸. Na njima se nalaze i mnogi zanimljive usporedbe i epiteti pokojnika i interesantne poruke. Osim nadgrobnih natpisa, sačuvano nam je i mnogo grafita koje su urezali hodočasnici koji su došli vidjeti grobove brojnih mučenika pokopanih u katakombama.²⁹ Evo nekih epitafa³⁰:

„ . . . SPIRITVS
TVVS IN REFRIGERIO“

Domiciline katakombe, 3.st.

Na ovom je spomeniku, kojem nedostaje prva riječ, zanimljivo primijetiti da se pokojniku želi da mu duh boravi u „svježini“, što je zapravo čest način zamišljanja raja.

"DASVMIA QVIRIACE BONE FEMINE PALVMBRA SENE FELIE . . .
QVÆ VIXIT ANNOS LXVI DEPOSITA IIII KAL MARTIAS IN PACE“

Kalistove katakombe 4.st.

Ovdje se Kvirijaka, žena preminula u 66. godini naziva „golubicom bez gorčine“ (klas. palumbes sine felle). Ovaj natpis je i jezično zanimljiv. Na njemu možemo uočiti očekivane jezične „pomake“ od klasičnog latinskog, koji su vrlo tipični za epigrafske spomenike. Tako npr. umjesto *bonae feminae* stoji *bone femine*; riječ *palumbra* ne pojavljuje se u klasičnom latinskom³¹; umjesto *sine felle* stoji *sene felie*. Ove „pogreške“ se često događaju kada klesar natpise piše onako kako ih je čuje, a ne onako kako bi se očekivalo od klasičnog pisca. To bi, dakle, moglo ukazivati da su se tada te riječi zaista tako izgovarale.

„EVTYCHIANO FILIO DVLCISSIMO
EVTYCHIUS PATER [Chi-Rho symbol] V.A.I.M.
II.D IIII DEI SERVVS ICHTHYS“

Poncijanove katakombe, 4.st.

Neki, natpisi poput ovoga, i danas djeluju toplo i tužno, opisujuću gubitak ni dvije godine starog sina.

²⁷ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11864-paleography>

²⁸ <http://www.newadvent.org/cathen/03417b.htm>

²⁹ Sanader, 2016., *Ranokršćanska arheologija*, str. 127.

³⁰ <http://www.newadvent.org/cathen/03417b.htm>

³¹ <http://latin.packhum.org/search?q=palumbra>

3. ZAKLJUČAK

Katakombe su svakako među zanimljivijim fenomenima arheologije i kasne antike. Njihova mistika i mračna atmosfera tijekom stoljeća su budila osjećaj strahopoštovanja, skromnosti, pobožnosti, ali i budila maštu mnogih. Razlog njihovog nastanka je prvenstveno praktičan, a njihova primarna svrha je svakako pokapanje mrtvih. One su nam danas neprocjenjiv izvor spoznaja o početcima kršćanstva – kršćanskog slikarstva, suživota s poganima, pogrebnim običajima i strukturi Crkve. No ne otkrivaju nam samo katakombe informacije o sebi samima, već su nam i neki pisci ostavili svoje dojmove o njima. A zanimljive su nam i zbog natpisa koji se u njima nalaze.

Kao i svaki arheološki fenomen, i katakombe u nama bude uzbuđenje i fasciniraju nas. Tko se prvi sjetio nešto tako izgraditi, je li im bilo teško, koliko puta nisu uspjeli, kako im je to sve pošlo za rukom? Sve su to pitanja koja, bar u meni, bude katakombe. I neku neobičnu povezanost s ljudima koji su živjeli gotovo 2000 godina prije nas možemo oćutjeti – kao i mi, i oni su svoje mrtve pokapali, i oni su za svojim mrtvima žalili, i oni su razmišljali i nadali se u život poslije smrti. A i na kraju, ali ne najmanje važno, nadam se da svi osjete barem mali dio djetinjeg ushita i radoznalosti kad razmišljaju o mračnim i misterioznim hodnicima.

4. POPIS LITERATURE

- Bartolović, Monika, *Katakombe*, diplomski rad Odsjeka za arheologija (mentor dr.sc. Sanader) 2003.
- Basler, Đuro, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, 1986.
- <http://hjp.znanje.hr>
- http://www.arsmar.com/ce_epi.htm
- <http://www.catacombe.roma.it/en/catacombe.php>
- <http://www.catacombepiscilla.com/>
- <http://www.domitilla.info/idx.htm?var1=docs/en01.htm>
- <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/11864-paleography>
- <http://www.nationalgeographic.com/archaeology-and-history/archaeology/rome-catacombs>
- <http://www.newadvent.org/cathen/03417b.htm>
- <http://www.perseus.tufts.edu>
- <http://www.rovina-project.eu>
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Catacombs>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Cremation_in_the_Christian_World
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Jerome>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Patrologia_Latina
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Prudentius>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_funerary_practices#Disposal_of_the_body
- <https://www.oeaw.ac.at/en/ancient/research/monumenta-antiqua/early-christianity/the-domitilla-catacomb-in-rome>
- PATROLOGIA LATINA, vol. 25, Commentariorum in Ezechielem, lib. XII., cap. XL., odjeljak 468a, str. 375, preuzeto s: <https://archive.org/details/patrologiaecurs07goog>
- Prudentius, *Liber Peristephanon*, XI. (*Ad Valerianum Episcopum de Passione Hippolyti Beatissimi Martyris*), vers. 147. – 170.; *Prudentius, vol 2. The Loeb Classical Library*, 1953. str. 316. preuzeto s: <https://archive.org/stream/prudentius00pruduoft#page/316/mode/2up>
- Sander, Mirjana, *Ranokršćanska arheologija*, ŠK, Zagreb, 2016.
- Webb, Matilda, *The churches and catacombs of early Christian Rome: a comprehensive guide*, Brighton, Portland, 2001.